

רש"י האחרון על התורה

ולא קם נביא עוד בישראל כמשה אשר ידעו ה' פנים אל פנים: לכל האתות והמופתים אשר שלחו ה' לעשות בארץ מצרים לפרעה ולכל עבדיו ולכל ארצו: ולכל היד החזקה ולכל המורא הגדול אשר עשה משה לעיני כל ישראל: (דברים לד יב).

רש"י דברים לד יב - הפסוק האחרון בתורה

ולכל היד החזקה - שקבל את התורה בלוחות בידיו: ולכל המורא הגדול - נסים וגבורות שבמדבר הגדול והנורא: לעיני כל ישראל - שנשאו לבו לשבור הלוחות לעיניהם, שנאמר (לעיל ט יז) "ואשברם לעיניכם", והסכימה דעת הקב"ה לדעתו, שנאמר: "אשר שברתי" (שמות לד א) - יישר כחך ששברתי.¹

ירושלמי תענית פרק ד הלכה ה - יהי שלום על היד שגברה

כיון שעשו ישראל אותו מעשה ביקש הקב"ה לחוטפן מידו של משה וגברה ידו של משה וחטפן ממנו. הוא שהכתוב משבח בסוף ואומר: "ולכל היד החזקה" [דברים לד יב] - ייא שלמא על ידה דגברת עליה מינאי.²

שמות רבה מו ג פרשת כי תשא - רצונו של הקב"ה

ועוד דרש³ ואמר: ומה הפסח שהוא קדשים קלים, נאמר: "כל בן נכר לא יאכל בו" (שמות יב מג), לוחות מעשה אלהים יהיו עובדי כוכבים משתמשים בהם? לכך שפָּרַם.⁴ ראה שבחו של משה, אהרן ושבעים זקנים אחוזים בידיו של משה ולא יכלו לו. ולא אלו בלבד, אלא אף רצונו של הקב"ה היה שלא ישברם, שנאמר: "לכל האותות והמופתים" (דברים לד יא). אמר לו הקב"ה: יהא שלום באותו היד, שנאמר: "ולכל היד החזקה".⁵

מסכת מנחות דף צט עמוד א - ביטולה של תורה הוא ייסודה

אמר ריש לקיש: פעמים שביטולה של תורה זהו ייסודה, דכתיב: "אשר שברתי" (שמות לד, א) - אמר לו הקב"ה למשה: יישר כחך ששברתי.⁶

¹ כך בחר רש"י לסיים את פירושו לתורה: "אשר שברתי, יישר כחך ששברתי". לעיני כל ישראל! זה המופת הגדול שבני ישראל צריכים לזכור ממה? לרש"י יש אמנם אילן גבוה להיתלות עליו ונראה בפשוטות שרש"י בחר לסיים את פירושו לתורה במדרש ספרי דברים פיסקא שנו, המסתיים במילים אלה: "לכל האותות והמופתים אשר שלחו ה' לעשות בארץ מצרים לפרעה ולכל עבדיו ולכל ארצו" ... ומנין אף לפני הר סיני? תלמוד לומר: ולכל היד החזקה. ומנין אף במדבר? תלמוד לומר: ולכל המורא הגדול. ומנין אף בשיבור הלוחות? נאמר להלן: ואשברם לעיניכם (דברים ט יז) וכאן הוא אומר: אשר עשה משה לעיני כל ישראל. סליק ספרי חזק ונתחזק. אבל הבחירה איזו דרשה להביא, גם היא פירושה.

² מדרש ספרי לא לבד. הנה גם התלמוד הירושלמי מקשר את שבירת הלוחות בפרשת כי תשא עם הפסוק החותם את התורה: "לכל היד החזקה אשר עשה משה לעיני כל ישראל". וכן הוא באבות דרבי נתן נוסח א פרק ב: "חזר לאחוריו וראו אותו שבעים זקנים ורצו אחריו. הוא אחז בראש הלוחות והן אחזו בראש הלוחות. חזק כוחו של משה מכולן, שנאמר: ולכל היד החזקה ולכל המורא הגדול אשר עשה משה לעיני כל ישראל (דברים לד יב). נסתכל בהן וראה שפרח כתב מעליהן, אמר: היאך אני נותן להם לישראל את הלוחות שאין בהן ממש? אלא, אחוזו ואשברם, שנאמר: ואתפוש בשני הלחות ואשליכם מעל שתי ידי ואשברם (דברים ט יז)". אבל לא חסרים מדרשים אחרים על "היד החזקה" ו"לעיני כל ישראל" שהולכים בכיוונים אחרים, ולפיכך, דווקא על רש"י כמפרש ומלקט מהמדרשים וכפרשן מקרא, יש לשאול: מכל המדרשים על מעשי משה "אשר ידעו ה' פנים אל פנים", הוא משה האיש אשר בפרשה זו מוכתר לראשונה ולאחרונה בתואר **איש האלהים**, מכל האותות והמופתים אשר עשה בארבעים שנות הנהגתו את ישראל, בחר רש"י את המדרש על שבירת הלוחות, כחותם פירושו לתורה?

³ משה.

⁴ מי הם "עובדי כוכבים" כאן? בני ישראל שעבדו את העגל. אח"כ יסגור משה עליהם ויזכיר לקב"ה: "מהיכן הוצאת אותם, ממצרים שהיו כולם עובדי טלאים!" (שמות רבה מג ז, ראו שם המשל על החכם שפתח לבנו חנות בשמים בשוק של זונות). אבל כאן, הם: "עובדי כוכבים". זה משה שעומד תמיד בתווך בין הקב"ה לבני ישראל עם הפנים לכאן ולכאן. קנאה לכבוד הקב"ה ולתורה מחד גיסא, וסגורם של בני ישראל מאידך גיסא. אך יש רגעים בהם צריך להכריע לכאן או לכאן.

⁵ לפני שנפנה לרש"י נתבשר בעוד מדרש (מלבד אלה שהבאנו בהערה הקודמת) שנראה ממשיך את קו המחשבה של הירושלמי ואת לשונו, ומרחיב את המאבק בין משה מצד אחד והקב"ה, אהרון והזקנים מצד שני. או אולי מדגיש את הדילמה הפנימית של משה. משה מכריע לצד של בני ישראל שלא יתחייבו בעונש כרת והקב"ה אומר לו: "יהיה שלום" לאותה היד שהכריעה לטובת השבר ממנו יבוא אולי התיקון. שים לב לעימות שיוצר המדרש בין שני חלקי הפסוק, בין "האותות והמופתים" ובין "היד החזקה" שהכריעה לבסוף. עוד אילן לרש"י להיתלות עליו.

⁶ רש"י על הדף שם מבאר: "שביטולה של תורה - כגון שמבטל תורה להוצאת המת ולהכנסת כלה זהו ייסודה, כלומר מקבל שכר כאילו יושב ומייסדה ועוסק בה, שנאמר: אשר שברתי. ולא אמר ליה בלשון כעס. שמע מינה הסכימה עמו דעת השכינה כשביטל תורה ושיברן כיון דנתכוין לטובה". פרשנים אחרים מבארים גמרא זו כמחזקת את הכלל: "עַתָּה לַעֲשׂוֹת לַה' הַפְּרוֹת תּוֹרַתְךָ" (דברינו במגילת רות), או "מוטב שתיקעך אות אחת מהתורה ואל יתחלל שם שמים" (במות עט, בפרשת **הגבעונים** עליה הרחבנו בפרשת נצבים), היינו, שלעיתים יש צורך בביטול מצוות עשה או לא תעשה לשעתה על מנת לעשות דבר גדול יותר, כאלהיה וגדעון שהקריבו על במת יחיד, שמעון הצדיק שיצא בבגדי כהן גדול לקראת אלכסנדר מוקדון, מעשיו של אלישע (עפ"ר ר' צדוק מלובלין), כיתות **נחש**

פירוש רשב"ם בראשית פרק לז פסוק ב – הפשטות המתחדשים

... גם רבנו שלמה אבי אמי מאיר עיני גולה שפירש תורה נביאים וכתובים נתן לב לפרש פשוטו של מקרא. ואף אני שמואל ב"ר מאיר חתנו זצ"ל, נתווכחתי עמו ולפניו והודה לי שאילו היה לו פנאי היה צריך לעשות פירושים אחרים לפי הפשטות המתחדשים בכל יום.⁷

שפת אמת מסכת מנחות דף צט עמוד א – שבירת הראשונים מאפשרת שניים

פעמים ביטולה של תורה זהו יסודה ... ויותר נראה לפרש דכתיב: ואכתוב על הלוחות כו' הראשונים אשר שברת יישר כוחך, פירוש: ע"י ששיבר הראשונים ניתן להם השניות. ואילו לא שיברם לא היה נותן השניות ולא הראשונות לא היו ראוין ע"י החטא. נמצא שע"י ששיברך נשאר לנו השניות.⁸

רמב"ן דברים פרק ו פסוק יח – התורה לא מכילה את כל הנהגות האדם

ועשית הישר והטוב בעיני ה' - ... והכוונה בזה, כי מתחילה אמר שתשמור חוקותי ועדותי אשר ציווך, ועתה יאמר גם באשר לא ציווך: תן דעתך לעשות הטוב והישר בעיניו, כי הוא אוהב הטוב והישר. וזה ענין גדול, לפי שאי אפשר להזכיר בתורה כל הנהגות האדם עם שכניו ורעיו וכל משאו ומתנו ותיקוני השוב והמדינות כולם. אבל אחרי שהזכיר מהם הרבה ... חזר לומר בדרך כלל שיעשה הטוב והישר בכל דבר ... ואפילו מה שאמרו (יומא פו א) פרקו נאה ודבורו בנחת עם הבריות, עד שיקרא בכל ענין תם וישר.⁹

מסכת עבודה זרה דף כה עמוד א – ספר הישר

כתיב: "ויאמר ללמד בני יהודה קשת הנה כתובה על ספר הישר" (שמואל ב א יח) - מאי ספר הישר? א"ר חייא בר אבא א"ר יוחנן: זה ספר אברהם יצחק ויעקב שנקראו ישרים, דכתיב בהו: "תמות נפשי מות ישרים ותהי אחריתי כמוהו" (במדבר כג ו) ... רבי אלעזר אומר: זה ספר משנה תורה, ואמאי קרו ליה ספר הישר? דכתיב: "ועשית הישר והטוב בעיני ה'".¹⁰

הנחשת של משה ע"י חזקיה (עפ"י החתם סופר) ועוד. ראו סיכום הדברים באנציקלופדיה תלמודית כרך ה, הערך הוראת שעה: "בי"ד שראו לפי שעה לבטל מצות עשה או לעבור על מצות לא תעשה, כדי להחזיר רבים לדת, או להציל רבים מישראל מלהיכשל בדברים אחרים, עושים לפי מה שהשעה צריכה, כשם שהרופא חותך ידו או רגלו של זה כדי שיחיה כולו, כך בי"ד מורים בזמן מן הזמנים לעבור על קצת מצוות לפי שעה כדי שיתקיימו כולן ... ועוקרים בית דין דבר מן התורה כשנעשה בהוראת שעה דרך סייג וגדר". אך לנו נראה ששבירת הלוחות ע"י משה הייתה משהו בכיוון אחר. משה, לא עבר על שום איסור תורה בשבירת הלוחות. משה לא עקר אות אחת או מצווה אחת, אלא שבר את הלוחות עליהן היו עשרת הדברות כתובים, לאחר שפרח מעליהם הכתב. ריש לקיש ורש"י בעקבותיו, מכוונים אולי למשהו אחר.

⁷ יש שרואים בעדות זו של רשב"ם (רבי שמואל בן מאיר, נכדו של רש"י, מצד אמו, צרפת מאה 11-12), שהיה פשטן מובהק של המקרא ופרשן בפני עצמו, פתרון לשאלה שלנו. בסיכום מחזור פירושו לתורה, ורש"י קיים הרבה מחזורי פירוש שנתיים בלימודי את התורה עם תלמידיו, מתייחס רש"י לתהליך הפרשני עצמו וליכולתו (וחובתו) לגלות בכל פעם פירושים וטעמים חדשים בהבנת המקרא. תמיד יש מקום "לשבור את הלוחות הפירושים" הקיימים ולכתוב 'לוחות פירוש', חדשים ומחודשים וזה מה שרשב"ם כתלמיד נאמן עושה. ראו תיאור לימודו הפתוח של רש"י עם תלמידיו ודרכו המיוחדת לפירושו לתורה ויחסיו עם תלמידיו, בספרו של **אברהם גרוסמן, רש"י, סדרת 'גדולי הרוח והיצירה בעם היהודי', מרכז זלמן שזר 2006**. פירוש נאה זה שמעתי ואינני זוכר ממי ואנחנו נמשיך לחפש הסברים נוספים.

⁸ נראה ששפת אמת מציע כאן את הרעיון של מתן הזדמנות שנייה, את התשובה, שאולי הוא היסוד שרש"י רוצה לסיים איתו את פירושו לתורה. כל מי שלומד תורה עשוי להגיע לרגע של שבירת לוחות, ברמה זו או אחרת, לרגע בו הוא עשוי לרצות לזרוק את הכל. "הלוחות הראשונים" כבר לא ראוים ולא מונחים על ליבו. יבואו **הלוחות השניים** שהם "כפליים לתושיה" (בדברינו בפרשת עקב) ואולי הם יצליחו. זה קצת פירוש מודרני שלנו על דברי שפת אמת, אבל כבר אמרנו פעמים רבות ששערי מדרש לא ננעלו. האם באמת לכך התכוון רש"י? נמשיך במסענו.

⁹ דברים אלה של רמב"ן מזכירים את דבריו בפרשת קדושים על "נבל ברשות התורה" וכבר שם הוא מזכיר את עשיית הטוב והישר: "וזה דרך התורה לפרוט ולכלול בכיוצא בזה, כי אחרי אזהרת פרטי הדינים בכל משא ומתן שבין בני אדם, לא תגנוב ולא תגזול ולא תונו ושאר האזהרות, אמר בכלל ועשית הישר והטוב (דברים ו יח), שיכניס בעשה הישר וההשויה וכל לפנים משורת הדין לרצון חבריו". אבל כאן, בספר דברים, אחרי שמשה חוזר ומבאר את התורה לדור הבנים, אחרי כל המצות הרבות, מהן שהתבארו ומהן שהתחדשו בספר דברים, ערב הכניסה לארץ, שם **עיקר קיום התורה**, מקבלים דברי רמב"ן: "שאי אפשר להזכיר בתורה כל הנהגות האדם עם שכניו ורעיו וכל משאו ומתנו ותיקוני השוב והמדינות כולם", משמעות מחוזקת שבעתיים. לא כל הנהגות האדם הטובה והנכונה, לא כל מה שמקדש שם שמים, כתוב בתורה ומושם לפנינו כשולחן ערוך. ראו בדברינו **הטוב והישר** בפרשת ראה. עוד על שיטת רמב"ן, להלן.

¹⁰ הפסוק: "ועשית הישר והטוב" מפרשת ואתחנן, יחד עם פסוק האח מפרשת ראה: "כי תעשה הטוב והישר", הם שנותנים לספר דברים את שמו: ספר הישר. זו שיטת ר' אלעזר. אבל לפנינו גם שיטת ר' חייא בר אבא שמבקש לשים את כתר "ספר הישר" על ראשו של ספר בראשית – ספר האבות. אולי אין כאן מחלוקת המחייבת הכרעה ונוכל להכיל את שתי השיטות, מה גם שבסדר הקריאה שלנו מתחילת השנה, אין אלה חומשים רחוקים, אלא דווקא קרובים. סיום ספר דברים מביא אותנו היישר לספר בראשית. הציווי על עשיית **הטוב והישר**, החוזר כמוטיב בספר דברים, מתחבר היטב לספרם של האבות שנקראו ישרים ונהגו בטוב וביושר עוד לפני מתן תורה. ספר בראשית, מעשה אבות סימן לבנים, טרם מתן תורה, נקרא "ספר הישר". וגם ספר דברים, משנה תורה, אשר חוזר ושונה את מצוות התורה, מהן מצוות מחודשות ומהן מצוות מבוארות (כלשון רמב"ן) וכורת ברית שנייה בערבות מואב,

פתיחת הנצי"ב בפירושו העמק דבר לספר בראשית – שבח האבות

... וזה היה שבח האבות שמלבד שהיו צדיקים וחסידיים ואוהבי ה' באופן היותר אפשר, עוד היו ישרים, היינו שהתנהגו עם אומות העולם, אפילו עובדי אלילים מכוערים, מכל מקום היו עמם באהבה וחשו לטובתם, באשר היא קיום הבריאה...¹¹

משך חכמה שמות כד יב פרשת משפטים – כתיבה בספר הטבע

"וְאֶתְנֶה לָךְ אֶת לַחַת הָאֶבֶן וְהַתּוֹרָה וְהַמִּצְוָה אֲשֶׁר כָּתַבְתִּי לְהוֹרְתֶם". "אשר כתבתי" לא יתכן על "התורה והמצוה", ועיין רשב"ם.¹² ונראה דאלמלא ניתנו תורה היו למדין צניעות מחתול, גזל מנמלה ועריות מיונה, דרך ארץ מתרנגולי (גמרא עירובין ק ב). לכן אמר "אשר כתבתי" - בספר הטבע אשר יצרתי, שזה ספר של השם יתברך היוצרה.¹³

הצעת מחלקי המים – מספר דברים לספר בראשית

אזכור שבירת הלוחות ע"י רש"י והמדרישים, דווקא בסוף התורה, היא העמדת כל אחד ואחת מאיתנו במקום בו עמדו האבות. מה כעת? מהן 'הליכות העולם' שלנו בלי לוחות הברית? היכן כעת המוסר הטבעי שלנו בלי תר"ג מצוות ושולחן ערוך? התשובה: תחשוב ותפעל כפי שעשו אבות האומה וגם משה עצמו לפני מתן תורה שהורו לעצמם הלכות והליכות עולם מהמוסר הטבעי ומספר הטבע שיצר הקב"ה בששת ימי הבריאה! אפשר שזו היא הצעת רש"י באזכור ישר כוחך ששברת את הלוחות, כמוטיב המסיים את ספר דברים ופותח את ספר בראשית שבא לפניו וגם אחריו. אחרי שבירת הלוחות הראשונים ועוד טרם מתן הלוחות השניים, ישר כוחך ללכת בדרך הישר והטוב בצלם אלהים שחננו. והרי השאיפה של כל אחד ואחת מאיתנו היא: "מתי יגיעו מעשיי למעשה אברהם יצחק ויעקב" (אליהו רבה (איש שלום) פרשה כג).¹⁴

רש"י בראשית פרק א פסוק א – מרש"י האחרון לרש"י הראשון

בראשית - אמר רבי יצחק: לא היה צריך להתחיל את התורה אלא מ'החודש הזה לכם' (שמות יב ב), שהיא מצוה ראשונה שנצטוו בה ישראל. ומה טעם פתח בבראשית? משום: "כח מעשיו הגיד לעמו לתת להם נחלת גוים" (תהלים קיא ו), שאם יאמרו אומות העולם לישראל: לסטים אתם, שכבשתם ארצות שבעה גוים; הם אומרים להם: כל הארץ של הקב"ה היא, הוא בראה ונתנה לאשר ישר בעיניו, ברצונו נתנה להם וברצונו נטלה מהם ונתנה לנו.¹⁵

נקרא ספר הישר. לומר לך, אחרי כל תר"ג מצוות, חזרנו לספר בראשית לאברהם יצחק ויעקב שנקראו ישרים – שאי אפשר להזכיר בתורה (ההלכתית) כל הנהגות האדם. אבל גם "מעשה אבות סימן לבנים", אולי לא יכסה את הכל, מה אז נעשה? נעשה "הטוב והישר" כפי שכלנו והבנתנו – נעשה מה שאברהם, יצחק ויעקב עשו מדעתם וכהבנתם, נעשה מה שעשה משה מדעתו, לטוב ולעיתים גם למוטב. וכבר הרחבנו גם בנושא [ספר הישר](#) בפרשת ויחי.

¹¹ וזאת בהשוואה לדור חורבן בית שני "שהיו צדיקים וחסידיים ועמלי תורה, אך לא היו ישרים בהליכות עולם". ראו דבריו הנפלאים שם בפתיחה לפירושו לספר בראשית. מהן "הליכות עולם"? על איזה ספר הלכה הם כתובים? לאיזה דיבר מעשרת דברות הם שייכים? מהיכן לומדים הכנסת אורחים, ביקור חולים וליווי מתים שאינם בכלל תר"ג מצוות? דברים אלה מתחברים לדברים הידועים של הרב קוק באורות התשובה: "אסור ליראת שמים שתדחק את המוסר הטבעי של האדם, כי אז אינה עוד יראת שמים טהורה. סימן ליראת שמים טהורה הוא כשהמוסר הטבעי, הנטוע בטבע הישר של האדם, הולך ועולה על פיה במעלות יותר גבוהות ממה שהוא עומד מבלעדה. אבל אם תצויר יראת שמים בתכונה כזאת שבלא השפעתה על החיים יותר נוטים לפעול לטוב, ולהוציא אל הפועל דברים מועילים לפרט ולכלל, ועל פי השפעתה מתמעט כח הפועל ההוא, יראת שמים כזאת היא יראה פסולה." והדברים הורחבו הרבה במשנתו של הרב עמיטל ז"ל ואין הם תחת ידינו ברגע זה.

¹² שמדגיש שהכתיבה הפיסית הייתה רק בלוחות.

¹³ משך חכמה (ר' מאיר שמחה הכהן מדווינסק) מתייחס כאן לגמרא במסכת עירובין ק ע"ב: "אמר רבי יוחנן: אילמלא לא ניתנה תורה היינו למידין צניעות מחתול, וגזל מנמלה, ועריות מיונה. דרך ארץ מתרנגול - שמפייס ואחר כך בועל". (והקורא מוזמן לעיין שם כיצד מחזר התרנגול לפני ואחרי ושלא יאמרו שלחז"ל אין חוש הומור. ולגבי הנמלה, ראו דברים רבה ה ב: "מעשה בנמלה אחת שהפילה חיטה אחת והיו כולם באות ומריחות בה ולא היתה אחת מהן נוטלת אותה. באה אותה שהיתה שלה ונטלה אותה"). מדקדק משך חכמה במילות הפסוק, בעקבות פירוש רשב"ם, ואומר ש"התורה והמצווה" לא נכתבו ממש רק 'נכתבו' בספר הטבע שיצר הקב"ה. ראו פירוש רמב"ן שמכנה את ספר בראשית 'ספר היצירה' במספר מקומות. וראו דברינו [חכמת הנמלה](#) בפרשת שופטים.

¹⁴ סוף דבר ניתנו הלוחות השניים עליהם הרחבנו בפרשת עקב. אבל שבירת הלוחות הראשונים לא נמחקה: "לוחות ושברי לוחות מונחים בארון". שמירת התורה ואפשרות שבירתה וביטולה, מצויים זה לצד זה. שבירה לצורך שמירה ושמירה שתמיד עשויה להיות בה שבירה. ועל המוסר הטבעי לצד דיני התורה כבר הרחבנו בדברינו [מצוות שנצטוו במרה](#) בפרשת בשלח. ראו שם בפרט שיטת רמב"ן, הן על מצוות מרה לפני מתן תורה והן על הברית שכרת יהושע עם בני ישראל בערוב ימיו.

¹⁵ כך פותח רש"י את פירושו לתורה וכבר דנו רבים וטובים בפירוש זה ואף אנו שלחנו ידינו בו בדברינו [רש"י הראשון על התורה](#) בפרשת בראשית. חלק ניכר מהדיון ברש"י זה מוקדש לשאלה שהוא מעלה: למה בכלל השאלה? למה לא להתחיל פשוט מההתחלה:

חג שמח,
שישו ושמחו בשמחת תורה,
חזק חזק ונתחזק
מחלקי המים

"בראשית ברא" אבל גם לתשובה שרש"י מציע ניתן לשאול: מה יש בתשובה זו מענה לשאלה? ולפי הצעתנו, רש"י המסיים את פירושו לתורה מקדים, משלים ומבאר את רש"י הראשון על התורה.